

Vilniaus lėlininkai

MAREK WASZKIEL

Białostocki Teatr Lalek, ul. Kalinowskiego 1, 15-875 Białystok, Polska

El.paštas: teatr@btl.bialystok.pl

Straipsnyje nuo pirmosios užuominos apie iš Vilniaus kilusį Waško apžvelgiama lėlių teatro istorija Lietuvos teritorijoje. Nemaža dėmesio skiriama XIX a. populiariam mechaniniam teatrui, optiniams reginiams, žinomiems Lietuvos sostinėje po Europą keliaujančių garsių gastrolierių dėka, minimos ir XX a. I pusėje itin populiarios „šopkos“ (lenk. *szopka akademicka*), kurias organizavo Stepono Batoro universiteto studentai, su šiuo reiškiniu susijusios garsios, Lenkijos teatrui nusipelnusios asmenybės.

Raktažodžiai: lėlių teatras, mechaninis teatras, marionetė, optiniai reginiai, „šopka“

Prieš dvidešimt metų tokia konferencija, skirta Vilniaus teatrui *Lėlė*, vargu ar būtų galėjusi įvykti. Pirmiausia todėl, kad lėlių teatrui *Lėlė* tebuvo trisdešimt metų, ir jis, ko gero, dar nebuvo pasirengęs švęsti šio savo jubiliejaus. Antra, prieš dvidešimt metų buvo sunku įsivaizduoti mokslinę konferenciją ne tik apie vieno miesto, bet ir apie vienos šalies lėlininkus.

Lėlių teatro tyrinėjimai, nors jau trunka daugiau nei 150 metų, vis dar jauna mokslinė disciplina. Charles'as Magninas, pirmasis lėlių teatro istorikas pasaulyje, norėdamas pateisinti savo susidomėjimą, rėmėsi garsių asmenybių pavardėmis – nuo Platono iki Cervanteso ir Goethe's¹. Šiandien pasiteisinimų nebereikia. Lėlių teatro pozicija nebeginčijama. Lėlių teatras yra teatro meno rūšis su turtingu antropologiniu, etnografiniu, estetiniu, taip pat pedagoginiu kontekstu. Geresnis ir blogesnis, vienus veikiantis stipriau, kitų visai neveikiantis. Istoriko uždavinys – ne įrodinėti kokio nors reiškinio naudingumą, bet tirti jo istoriją, įtakas, reikšmę, vietą tarp kitų reiškinių.

Per pastaruosius 20 metų susiformavo gana gausus lėlių teatro tyrėjų ratas, ypač Vidurio ir Rytų Europoje, – turiu omenyje Vokietiją, Čekiją, Slovakiją, Vengriją, Lenkiją, Rusiją ir kitas šalis². Atsiranda vis daugiau ir reikšmingesnių leidinių apie lėlių teatro tradicijas. Palaipsniui pradėdame suvokti savo patirtį tarptautiniame kontekste. Ypatingą vaidmenį šiame procese suvaidino profesorius Henrykas Jurkowskis, daugelyje šalių jau turįs savęs vertų sekėjų.

Iki šiol dar nebuvo konferencijos, kurios tema būtų vieno miesto lėlininkų pasiekimai. Sunku surasti pasaulyje kitą tokį miestą – daugybė kultūrų, religijų, tautų. Vilniuje visa tai buvo ir yra ypatinga. Ar ypatingi buvo Vilniaus lėlininkai? Tikriausiai tą galėsime pasakyti mūsų konferencijai pasibaigus – jos rezultatų nesiimu numatyti. Tikrai žinau, kad ji pradės naujus mokslinius tyrimus, paragins ieškoti naujų šaltinių, išprovokuos vėl tyrinėti naujus bibliotekų, archyvų, spaudos rinkinius, paskatins dar kartą peržvelgti gausią, dabar jau tarptautinę, literatūrą ir atskleis nepaprastus atradimus. Vokietijoje, Čekijoje, Lenkijoje ar Rusi-

¹ Ch. Magnin, *Historie des marionnettes en Europe*, editions Slatkine, réimpression de l'édition de Paris, 1862; Geneve–Paris, 1981.

² Lėlių teatro istorijos veikalų yra parašę O. Bernstengelis, A. Dubska, B. Goldovskis, I. Hledikova, A. Kuliszas, Ch. Lepschy, E. Pappas, L. Rebehnas, M. Waszkielis ir kt.

joje paskelbta dalis šaltinių leidžia susieti daugelio lėlininkų ir keliaujančių trupių veiklą. Iki Pirmojo pasaulinio karo Europos lėlininkai nuolat keliavo iš vieno miesto į kitą ieškodami žiūrovų ir uždarbio. Jų keliai driekėsi per įvairiausių miestus, užsukdavo jie ir į Vilnių, puikų miestą, per kurį ne kartą žengė Istorija.

Kol Vilnius laukia savo lėlių teatro kronikininko, pasižiūrėkime, ką jau žinome apie lėlių teatrą Vilniuje. Šįkart nekalbėsime apie etnografinius ir apeiginius šaltinius, kurie kada nors, be abejonės, papildys Vilniaus lėlių teatro kultūros panoramą. Mano moksliniai interesai susiję su lenkų žemėmis, lėlių teatro istorija, kurią kūrė lenkai ir kitų tautų atstovai, su lėlėmis atkeliavę į Lenkijos teritoriją, per istoriją keitusią savo pavidalą³. Visų pirma rėmiausi Varšuvos archyvais ir bibliotekomis, tad čia pristatyta medžiaga Vilniui gali pasirodyti fragmentiška ir nenuosekli. Tačiau reikia juk nuo kažko pradėti.

Galbūt sensacingiausi yra seniausi lėlių teatro šaltiniai. Seniai žinoma, kad pirmasis lenkiškuose šaltiniuose minimas lėlininkas buvo Waško iš Vilniaus, veikęs XV a. pabaigoje⁴. Kas jis buvo – lenkas, lietuvis, rusas? Sunku pasakyti. Su Vilniaus pirkliais pasiekęs Vidurio Lenkiją pasirodymais su lėlėmis tikriausiai linksmino, juokino žiūrovus. Galėjo imtis ir svarbesnių uždavinių: pasirodymais privilioti pirkėjus, o mainais už tai turėti apsaugą ir vietą pirklių stovykloje, keliaujančioje po nežinomas apylinkes. Vis dėlto Waško užpuolė ir pavogė jo lėles bei keturis auksinus, galbūt uždirbtus per pasirodymus. Bylą tyrė Varšuvos teismas. Užpuoliką sulaikė, tačiau šis neprisipažino nei užpuolęs, nei vogęs. Tikriausiai Waško taip ir neatgavo savo turto.

Tokių keliaujančių aktorių turėjo būti ir daugiau. Kai kurie jų galėjo atstovauti liaudiškam skomorochų teatrui, pažįstamam Vidurio ir Rytų Europos tautoms, – apie tai liudija Adamas Olearius, aprašęs lėlių suvaidintą sodomijos sceną. Tuometinėje lenkų kalboje žodis „skomoraśny“, „skomoroszny“ reiškė begėdišką, nekuklų. Ar tai buvo susiję ir su Waško pasirodymais? Ar Waško priklausė skomorochams? Į šiuos ir daugelį kitų klausimų negalime atsakyti, tačiau lenkų XVI ir XVII a. literatūroje gana gausios užuominos apie lėles aiškiai rodo, kad lėlininkų pasirodymai to meto visuomeniniame gyvenime buvo ne tik dažni, bet ir mėgiami, jei Mikołajui Rejui arba Janui Kochanowskiui tapo metaforų šaltiniu⁵.

Lėlininkas iš Vilniaus Waško bet koku atveju pradeda lėlių teatro Lenkijos žemėse istoriją. Iki pat XX a. pradžios neaptinkame jokio kito Vilniaus lėlininko vardo. Žinome dviejų trijų Varšuvos, vieno dviejų Krokuvos lėlininkų pavardes. Kol iškilo Pikiel, Widawskis, Ušinskas, Badowskiai, Totwen ir daugelis kitų, lėlių teatras rutuliojosi nežinomų menininkų arba sveltimšalių dėka, kurie labiau garsino savo sugebėjimus ir rūpinosi žiūrovų dėmesiu.

XVII ir XVIII a. lėlių teatrą, daugiausia marionečių, dažniausiai kūrė vokiečiai ir italai, kurie pasiekdavo Gdanską, Varšuvą, Krovuvą, Maskvą ir Peterburgą. Šiandien galime sudaryti ilgus antreprenierių sąrašus, nustatyti jų kelionių maršrutus⁶. Neabejotina, kad jie vykdavo per Vilnių. Pravažiuodami tikriausiai sustodavo ir vaidindavo, kaip kad darė jų sekėjai, apie kurių pasirodymus Vilniuje žinome šiek tiek daugiau.

³ M. Waszkiel, *Dzieje teatru lalek w Polsce (do 1945 roku)*, Warszawa: ISPAN, 1990.

⁴ Plačiau žr. H. Jurkowski, *Teatr lalek w dawnej Polsce. Próba zarysu historycznego, O dawnym dramacie i teatrze. Studia do syntezy*, pod red. W. Roszkowskiej, Wrocław, 1971, t. XXXI, s. 12–13.

⁵ *Teatr lalek w literaturze polskiej. Antologia*, oprac. M. Waszkiel, *Pamiętnik Teatralny*, 1987, z. 1–2.

⁶ Waszkiel, op. cit.; B. Goldowski, *Chronik des Puppentheaters in Russland im 15–18 Jh.*, *The Chronicles of the Puppet Theatre in Russia in the 15–18 th centuries*, Nina Galery, Moscau–Warschau, 1994; A. Кулиш, *Театр кукол в России XIX века. События и факты*, Ст. Петербург, 2007.

XVIII a. pabaigoje išpopuliarėjo mechaninis teatras bei įvairios jo atmainos: optiniai reginiai, *Laterna magica*, netgi šešėlių teatras. Populiarėjančios naujos formos, žavėjimasis mechanika, tikriausiai lengvesnė informacijos sklaida dėl besiplėtojančios spaudos lėmė, kad lėlininkų veikla tapo labiau žinoma. Lėlininkai dažnai slėpėsi po mechaninio teatro, dominu-sio daugelį žiūrovų, uždanga.

1777 m. Vilniuje leidimą „vaikštinėti mieste su komedija“ gavo Piotras Schlegelis, tik-riausiai vokietis. Žinome apie jo ankstesnę ir vėlesnę veiklą Varšuvoje (1770, 1778). Rodė mechanines figūras, taip pat optinius reginius. Savo repertuare turėjo paveikslų su daugeliu figūrų, kai kurios jų buvo vaškinės, kai kurios – mechaninės, tikriausiai kuriančios judančius mechaninio teatro paveikslus.

Vienas garsiausių XIX a. mechanikų buvo tirolietis Christianas Tschuggmallis, automa-tinių figūrų teatro savininkas. „Jo automatai – tai lėlės, pagamintos iš medžio, metalo ir odos, nuo 20 iki 30 colių aukščio; negalima jų pavadinti marionetėmis, nes marionečių kūno dalys pačios nejudą; tai veikia įvairiomis charakteringomis pozomis galūnes judinančios lėlės, ku-rios, vos pasodinus, iškart atgyja dėl savo vidinių mechanizmų, maloniai sveikina žiūrovus ir seka juos akimis, be to, į meistro klausimus atsako gyvais ir išraiškingais mostais, pagal muzikinį taktą atlieka stebėtinus šuolius ir judesius, įvairiai stojasi, ir visa tai daro grakščiai, tvirtai, greitai ir nepaprastai drąsiai“⁷. Į Vilnių Ch. Tschuggmallis atvyko 1836 m. birželio pa-baigoje, po trijų mėnesių pasirodymų Varšuvoje, tų pačių metų gruodį pradėjo turnė po Ru-siją, pirmiausiai pasirodydamas Peterburge, vėliau Maskvoje – iki pat 1838 metų. Ar Vilniuje praleido daugiau kaip penkis mėnesius? Gali būti, bet tą galėtų patikslinti Vilniaus šaltiniai.

Tą patį galima pasakyti apie sulenkėjusį rumuną Jordakį Kuparenką, kuris visą XIX a. I pusę praleido lenkų žemėse organizuodamas įvairiausių raitelių pasirodymus, fejerverkus ir mechaninio teatro spektaklius. Jo teatras buvo pats garsiausias – išliko daug J. Kuparenkos pasirodymų Varšuvoje, Maskvoje, Peterburge, Charkove aprašymų. Rengė pasirodymus Vokietijoje, o 1841 m. du kartus – Vilniuje, Rotušės salėje: pirmiausia balandžio ir gegužės mėnesiais 30 kartų rodė mechaninio teatro paveikslus, tarp jų žiemos kraštovaizdį, Kalabrijos pakrantę, Romos vaizdą su Šv. Morkaus aikšte, Maskvos vaizdą, kaimą pakeleje, Kazanės so-borą Sankt Peterburge, turkų laivyno gaisro dioramą. Tikriausiai Vilniuje sulaukė sėkmės, nes čia nusprendė vėl pasirodyti 1841 m. spalį, prie ankstesniųjų pridėdamas naujus mechaninius paveikslus: medžioklę miške prie ežero ir audrą jūroje⁸. Iš Vilniaus grįžęs į Varšuvą netrukus J. Kuparenko mirė, tačiau jo teatro pasirodymai dar daugiau nei 20 metų buvo rengiami įvai-riuose Rusijos miestuose.

Mechaninis teatras XIX a. I pusėje buvo itin populiarus, tačiau būta ir kitų Vilniui pa-žįstamų lėlių teatro formų. Vilniaus teatro aktorius ir režisierius Józefas Dąbrowskis, vėliau vaidinęs ir rusų trupėje, XIX a. 9-ajame dešimtmetyje savo namuose įsteigė marionečių teat-rą. Neturint kruopštesnių tyrimų sunku pasakyti, ar tai buvo namų teatrėlis, ar teatras, įkurtas sekant tais laikais populiarėjančiais lėlių teatrais Paryžiuje, įkvėptais menininkų ir tampan-čiais tam tikrais naujų teatro formų paieškos liudininkais. Be abejonės, Vilniui buvo žinomos visos Europos lėlių teatro formos, įsigalėjusios XIX amžiuje.

Ypatinga vilnietiška lėlių teatro forma buvo „šopka“ ir jos atmainos (ypač romantiško-ji katarinka), kurią savo kūryboje minėjo ir Vilniaus filomatai, ir Teofilis Lenartowiczius, ir

⁷ M. Waszkiel, op. cit., s. 98, A. Кулиш, op. cit.

⁸ M. Waszkiel, Kinetomograficzny teatr Kuparenki, *Pamiętnik Teatralny*, 1996, z. 1–2, s. 88–117. Straipsnis iliustruotas devyniomis J. Kuparenko teatro afišomis iš Teatro, muzikos ir kino muziejaus Vilniuje rinkinių.

Wincentas Polis. Didžiulio susidomėjimo sulaukė tarpukario „šopkos“, visų pirma Vilniuje išpopuliarintos 1922–1933 m. veikusiųjų (*szopki akademickie*), apie kurias išliko daug prisiminimų ir aprašymų, keletas nuotraukų ir literatūrinių tekstų⁹. Šias „šopkas“ organizavo Stepono Batoro universiteto studentai, pradžioje vadovaujami profesoriaus Mieczysława Kotarbińskiego, vėliau – Ignaco Widawskio, Stanisława Matusiako. Paskutinei, vienuoliktajai, tekstus rašė Teodoras Bujnickis, Józefas Maśliński, Czesławas Miłoszas, Jerzy's Putramentas ir kiti. „Šopkose“ lėlininkystės mokėsi Irena Pikiel, daugelio „šopkos“ lėlių bendraautorė, tikriausiai ir Joanna Piekarska bei Leokadia Serafinowicz, didžios pokario Lenkijos lėlių teatro menininkės.

„Šopka“ lavino daugelį vėlesnių Lenkijos lėlininkų kartų nepriklausomai nuo jų gimimo ar gyvenamosios vietos. Žinomas Lenkijos scenografas ir grafikas Adamas Kilianas yra sakęs, jog visi mes atėjome iš „šopkos“.

Dar reikia tinkamai įvertinti Vilniaus teatrų *Płomyk* ir *Płomyczek* pasirodymus 1937 m., pionierišką Jadwigos ir Władysława Badowskių *Bajkos* veiklą ir daugelį kitų lenkų, lietuvių, žydų, rusų lėlininkų bandymų, apie kuriuos kol kas nieko nežinome, nekalbant jau apie keliaujančių trupių, išmaišusių visą Europą, pasirodymus. O juk Vilnius visą laiką buvo tos Europos širdis.

Gauta 2008 10 21
Parengta 2008 11 04

MAREK WASZKIEL

The puppeteers of Vilnius

Summary

The article reviews the history of the puppet theater in Lithuanian territory – starting with the first reference on Waško who originated from Vilnius and was robbed in Warsaw at the end of the 15th century. A fair amount of attention is dedicated to the mechanical theater, optical performances popular in the 19th century, which were known in the Lithuanian capital by courtesy of famous travelling performers crisscrossing Europe; mentioned are at the first half of the 20th century the especially popular “szopka” organized by students of the Stephan Batory University, and celebrated personalities highly merited by Polish theatre, which were connected to this phenomenon.

⁹ I. Pikiel, W szopkowym zwierciadle. Ze wspomnień o wileńskich szopkach akademickich (1921–1933), *Pamiętnik Teatralny*, 1986, z. 2–3, s. 383–407.